

المقصد الاقصی فی ترجمة المستقصی

معصومه ظفری دیزچی

گامی مؤثر است برای شناخت بهتر خوارزمی و دریافتن تبحر وی در زمینه علوم ادبی، ترجمه، شناخت منابع حدیث، روایت و سیره. با توجه به حجم زیاد نسخه المقصد الاقصی و وجود اشعار فراوانی از خوارزمی تصحیح این اثر مقدمه‌ای است برای دیوان شعر او که سال‌هاست به نادرست منسوب به حسین منصور حلاج است.^۴

المستقصی در سیره نبوی و حوادث بعد از رحلت پیامبر (ص) از خلافت ابابکر تا خلافت حضرت علی (ع) است و شش ماه خلافت امام حسن (ع) (طبق روایتی از حضرت رسول: «الخلافة بعدی ثلثون سنة»). کتاب در بیست و پنج باب به زبان عربی نوشته شده که بیست و یک باب آن در ذکر مولد رسول و نسب وی تا وفات پیامبر اکرم (ص) است. مؤلف ماجرای صفین، جمل و خوارج را به تمامی در باب بیست و چهارم ذکر کرده که تمایلات شیعی وی در آن مشهود است. طبق مقدمه در نوشتن این کتاب از منابع و کتب معتبر استفاده شده و اساس کتاب بر روایات صحیحین و موطأ ابن مالک

المقصد الاقصی فی ترجمة المستقصی نگاشته حسین بن حسن خوارزمی از علمای سده نهم در موضوع سیره نبوی و تاریخ اسلام است. این کتاب ترجمه المستقصی اثر ابوالکرم عبدالسلام محمد اندرسفانی^۱، عالم و محدث نیمه دوم قرن ششم است.

تصحیح نسخه خطی المقصد الاقصی از دو جهت اهمیت دارد: یکی شناخت هرچه بهتر نگارنده آن و دیگر معرفی اثر گرانسنگ المستقصی که تاکنون هیچ نسخه خطی از آن معرفی نشده است.

از سرگذشت حسین بن حسن خوارزمی (د. ۸۳۹ یا ۸۴۰ هـ) که برخی او را اولین شارح مثنوی معنوی^۲ دانسته‌اند (و به سبب احاطه بر مثنوی و تدریس آن و دارا بودن شروعی منظوم و منثور دارای شهرت است) اطلاعات دقیقی در دست نیست. تشابه اسمی او با سایر کسان منجر به اشتباهاتی در فهرست‌های نسخ خطی شده است^۳ و نسخه‌شناسی دقیقی از آثار منسوب بدو ضروری است. تصحیح المقصد الاقصی

۱. اندرسفان که به گونه‌هایی چون اندرستان و اندرسبان و... نیز مضبوط است، نام قریه‌ای است در ناحیه جرجانیه. نک: صورة الارض، ابن حوقل، ج ۲، چاپ دوم، لیدن: بریل، ۱۹۳۸.

۲. معرفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی، رضا شجری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۶.

۳. نک: گفتار نجیب مایل هروی در چهار فصل و یک خاتمه، مجله دانش، شماره چهارم، ۱۳۶۴.

۴. دیوان اشعار، حسین حلاج، چاپ اول، تهران: راه کمال، ۱۳۸۷.

است و در هر باب چهل کتاب از کتب معتبر ذکر شده و «سند سماع و قراءت و اجازت خود را نسبت با هر کتاب به مؤلف او رسانیده و اسانید هر مؤلف و مصنف را از ائمه عظام تا صحابه کرام طی کرده». همچنین در مقدمه از قول اندرسفانی آمده است:

به واسطه تألیف این کتاب برداشتم نصب طلب مؤونت تفتیش کتب و زحمت و تعب را از اصحاب خود... و از طایفه‌ای از طالبان این فن که بعد از ما آیند و همت بر آن گماشتم که ایشان را مستغنی سازم از مشقت بحث از میانی آنچه مسطور است.

از این عبارات بر می‌آید که مؤلف در نوشتن این سیره تتبع و جست‌وجوی بسیار نموده و از منابع و راویان معتبر استفاده کرده است. جامع حدیث بودن وی ارزش این اثر را افزون می‌کند.

در مجموعه نسخ خطی عربی بخش یهودای گارت، ذیل الجامع البهی فی دعوات النبی و الاربعین البلدانیة در حدیث، این آثار از اندرسفانی مذکور است^۵ که ارزش و اعتبار سیره وی را معلوم می‌دارد.

در فرهنگنامه‌ها و منابع از اندرسفانی چندان یادنی نرفته است. نام این عالم محدث نیمه دوم سده ششم بنا بر متن نسخه‌های المقصد الاقصی چنین است: ابوالکرم عبدالسلام بن محمد بن حسن بن علی الحجی الفردوسی الاندلسفانی. صاحب تبصیر المتنبیه بتحریر المشتبیه می‌گوید: «شهرت وی به فردوسی به خاطر روایت اوست از کتاب الفردوس الاعلی از شهردار بن شیرویه»^۶.

نام و شخصیت اندرسفانی زمانی مورد توجه قرار می‌گیرد که انس خالدوف با مطالعه نسخه‌ای ارزشمند و بدون نام مؤلف (به شماره ۲۳۸۷ در انستیتوی مطالعات شرقی آکادمی سن پترزبورگ) از نام کتاب المستقصی در آن، پی به مؤلف آن، یعنی اندرسفانی می‌برد. نسخه‌ای پر از مطالب تاریخی که معجمی است از بزرگانی چون زمخشری و دیگر علمای خوارزم در قرن ششم هجری.

حسین خوارزمی در ذیل «مقدمه‌الکتاب» به شیوه ترجمه خود اشاره می‌کند و می‌گوید که شش مقصد را از ذکر امام

حسین (ع) تا امام رضا (ع) به مطالب پاب بیست و پنجم الحاق کرده و بعد از ذکر حوادث نسبتاً طولانی دوران امام رضا (ع) و نقل فضایل آن امام از فصل الخطاب خواجه محمد پارسا، در تنمّه مقاصد کتاب در ذکر باقی ائمه تا امام دوازدهم، مختصری از زندگی ائمه را آورده است. و از آنجا که نثر این کتاب به شیوه نثر نویسندگان قرن هشتم و نهم هجری، مسجع و مزین به آیات، احادیث، اشعار و انواع جناس و قرینه‌سازی‌هاست، مؤلف می‌گوید:

عنان سمند قلم را که توسن تیزگام و شمس دشواررام است از میدان قوانین سخن‌سازی و مضممار افانین سحرپردازی باز داشتم تا سعادت محافظت بر الفاظ حدیث ذوالجلال و ملازمت بر احتیاط صدق مقال از دست نرود... و به تکلف و تنوق، مقاصد و معانی کتاب در حجاب اشتباه نماند و در سلامت کلام و ترک تعصب و تلخیص مرام کوشیدم.

خوارزمی در خاتمه کتاب از ممدوح مرحوم خود، شاه ملک بهادر (از امرای شاهرخ پسر تیمور) و پسرش سلطان ابراهیم که به اشاره او به تألیف این کتاب پرداخته، یاد می‌کند و در پایان ابیاتی در منقبت امام هشتم می‌سراید و این ابیاتی است که در آغاز دیوان منسوب به حسین حلاج درج شده است. خوارزمی در پایان نسخه به اثر دیگرش، نصاب شاهی، اشاره می‌کند.

معرفی نسخ المقصد الاقصی

در فهرست منزوی نسخه‌هایی از این اثر معرفی شده است:^۷

۱. موزه بریتانیا، ۷۶۳۴، سده شانزدهم میلادی، ۳۹۳ برگ، ۲۳ سطر.
۲. استانبول، سلیم‌آغا، شماره‌های ۸۴۹ و ۸۵۰، کتابت ۸۹۴.
۳. آلمان، دانشگاه هیدلبرگ، ۴۳۴ برگ، سده شانزدهم میلادی.
۴. اصفیه، ۶۰، نوشته ۱۱۵۲ (۱۷۳۹-۱۷۴۰ م).
۵. سوئد، دانشگاه اوپسلازترستین، بی تاریخ.

نسخه‌ای ارزشمند از این کتاب در فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) به شماره ۱۱۰۰۸، اواخر سده نهم، ۴۹۸

۵. فهرست نسخ عربی مجموعه گارت، بخش یهودا، ردلف ماخ، دانشگاه پرینستون، ۱۹۷۷.
۶. تبصیر المتنبیه بتحریر المشتبیه، ابن حجر عسقلانی، ج ۳، چاپ دوم، دهلی: دارالعلمیه، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م.
۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۶، تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۹.

برگ، ۲۱ سطر معرفی شده است^۸ که ظاهراً قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین نسخه موجود است زیرا در مقدمه آن نام ممدوح و اشاره وی به تألیف این اثر به همراه آیات و سطور در مدح وی موجود است که در نسخه‌های موزه بریتانیا و استانبول این سطور دیده نمی‌شود و همچنین کاربرد قدیمی برخی واژه‌ها از نظر آوایی، سبکی و دستوری قدمت این نسخه را نشان می‌دهد. این نسخه با عنوان‌ها و نشان‌های شنگرف، کاغذ خانبالغ به اندازه متن ۲۱ × ۱۵، جلد دور تیماج فرسوده، مجدول با طلا، لاجورد و مرکب، رطوبت دیده و فرسوده، نستعلیق و آیات نسخ. هر صفحه دارای رده یا رکابه است که کمک مؤثری است برای تشخیص صفحات مفقودشده.

تصحیحی که نگارنده این سطور از این اثر انجام داده، بر اساس سه نسخه خطی است که نسبت به سایر نسخ قدمت بیشتری دارند:

۱. نسخه به دست آمده از کتابخانه حاج سلیم آغای استانبول که دارای انجامه‌ای است به تاریخ ۸۹۴ هجری قمری در ۴۷۸ برگ، ۲۱ سطر، به قلم عبدالوهاب بن شمس‌الدین محمد المدادی. نسخه‌ای کامل با خطی مرتب است و دارای عناوینی قرمز که حدود مباحث و جملات را مشخص می‌سازد. نقطه‌گذاری واژگان چندان رعایت نشده و گاه خواندن و تشخیص آنها دشوار است و آیات، احادیث و اشعار عربی اعراب ندارند و ظاهراً کاتب با زبان عربی آشنا نبوده. وجود چند واژه ترکی در حاشیه صفحات ترک بودن کاتب را نشان می‌دهد.

۲. نسخه عکسی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره‌های ۲۲۴۵-۲۲۴۸ از نسخه موزه بریتانیا در

۳۹۳ برگ، ۲۳ سطر، دارای تملکی به تاریخ ۹۹۹ هجری، حیدرآباد، ظاهراً به خط ملا عبدالجبار.^۹ ارزش این نسخه به حواشی آن است و کاتب بر زبان عربی تسلط کامل داشته و برخی کلمات نامشخص متن را در حاشیه توضیح داده که مصحح را در انتخاب درست کلمه یاری می‌دهد. ۳. نسخه موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی که ذکر آن گذشت و نسبت به سایر نسخه‌ها از تصرف کاتب نشانی در آن نیست و تاریخ کتابت ندارد و صفحه آغازین و عنوان ندارد و سید محمود مرعشی نجفی آن را متعلق به اواخر قرن نهم دانسته است. در تصحیح این کتاب به این نسخه بیشتر توجه شد.

هرسه نسخه از نظر ارزش و اعتبار مطالب دارای اهمیت اند و وجود هرسه در تکمیل و صحت هرچه بیشتر متن مؤثر بود. در هرسه نسخه ویژگی‌های رسم الخطی قدیم مربوط به قرون هشتم و نهم مشهود است مانند:

- نوشتن پ، چ، ژ با یک نقطه و گ با یک سرکش.
 - کاربرد همزه به جای «ای» وحده و نکره: دل می‌خواست جرعه از شراب عشق چشد.
 - متصل نوشتن «به» بر سر کلمات و «می» بر سر افعال.
 - افتادن همزه آغازین ضمائر و واژه‌ها هنگام اتصال به کلمات دیگر.
- هرچند صاحب المستقصی مذهب حنفی دارد و خواریزی نیز شافعی مذهب است (و تکفیر وی از جانب حنفیان آن زمان قابل تحقیق است) تمایلات شیعی و احترام به شیعه در گفتار مؤلف و مترجم، هردو جای تأمل دارد.

■

۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (۱۰)، ج ۲۸، محمود مرعشی، چاپ اول، قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی، ۱۳۷۹.
۹. فهرست نسخه‌های فارسی موزه بریتانیا، ج ۱، چارلز ریو، ۱۹۶۶.

